

FRAZER-IMREGH MONIKA

Niccolò Leoniceno orvos, filozófus, az orvostudomány újkori reformjának atyja

Az alábbi életrajz egy a 15. századi itáliai humanistákat bemutató, készülő monográfia része. Célom, hogy a magyar olvasóközönség előtt kevésbé ismert, mindazáltal jelentős irodalmi vagy filozófiai tevékenységet folytató tudósok munkáját bemutassam. A közös szál e humanisták között az, hogy mindannyian Angelo Poliziano levelezőtársai és barátai. A tanulmány szorosan kapcsolódik a levelezés problémáit taglaló más írásaimhoz, és mintegy azok háttérül szolgál.¹ Az alábbiakban tehát a legújabb kutatások eredményeit is belefoglalva ismertetem Ferrara egyik legjelentősebb humanistájának életrajzát.

Vicenzában született 1428-ban, apja orvos, anyja a humanista Antonio Loschi leánya.² Nevelését talán ez a nagyapa kezdte meg, hiszen szülei nyolc gyermeket neveltek. Majd Ognibene Bonisoli da Lonigo óráit látogatta, aki görögre is tanította, talán nyolc, de biztosan tizenöt éves korától.³ Tizennyolc esztendősen kezdte meg tanulmányait a padovai egyetemen, amelyet tanítványa, a ferrarai Antonio Musa Brasavola által hátrahagyott életrajz szerint huszonöt évesen fejezett be 1453-ban, bár a hivatalos iratokban nincs ennek nyoma, csakúgy mint Ficino doktorálásának.⁴ Doktorálása után Angliában és Hollandiában tett körutazást, hazatérve Padovában oktatott 1462–1464 között.⁵ Ezután Ferrarába került, ahol 1467-től van nyoma akadémiai jelenlétének.⁶ 1472-ben és 1476-ban az Este-család számadásaiban az orvosként szerepel, akik ugyanakkor görög művek fordításaival is megbízták.

¹ Az életrajzhoz ld. FRAZER-IMREGH MONIKA: „Tévedett-e id. Plinius? – Angelo Poliziano és Niccolò Leoniceno vitája a *Naturalis historia* egy helyéről” in *Az antik nevelés és öröksége. Az Ókortudományi Társaság Debreceni és Piliscsabai Tagozatának konferenciája (2020. október 21–22.)*, szerk. TÓTH Orsolya és TAKÁCS László, Debrecen, kiadás alatt; Frazer-Imregh Monika (ford.): „Poliziano és Leoniceno levelezése” (Poliziano, Levelek, II. 3–7). *Antik tanulmányok*, 2021/2 (december), kiadás alatt.

² Az életrajzi adatokhoz ld. Paolo PELLEGRINI: „Niccolò da Lonigo (Niccolò Leoniceno)” in *Dizionario Biografico degli Italiani* (a továbbiakban DBI), vol. 78, Roma, Istituto dell’ Enciclopedia Italiana, 2013. treccani.it/enciclopedia/niccolo-leoniceno (2020. 08. 05.)

³ Flavio FIORESE: „Cultura preumanistica e umanistica”, in *Storia di Vicenza. L’età della Repubblica Veneta 1404–1797*, III, 2, szerk. Franco BARBIERI – Paolo PRETO, Vicenza, [k. n.], 1990, 36–38.

⁴ Az életrajz egyébként csak 18–19. századi kivonatokban maradt fenn, a következő adatok is innen: Vicenza, Biblioteca civica, ms. *Gonzati*, 5.4.3; 26.7.12; N. C. PAPADOPOLI: *Historia Gymnasii Patavini*, Venezia, 1726, 297–30; Angiolgabriello DI S. MARIA (P. Calvi): *Biblioteca, e storia di quei scrittori così della città come del territorio di Vicenza*, Vicenza, [k. n.], 1782, CLXVIII–CCXIX; Domenico VITALIANI: *Della vita e delle opere di Nicolò Leoniceno*, Verona, Tipolitografia Sordomuti, 1892.

⁵ William P. D. WIGHTMAN: „Méthode dans l’enseignement médical à Padoue et à Ferrare”, in *Sciences de la Renaissance. Actes du VIII Congrès International de Tours (1965)*, Paris, 1973, 187–196.

⁶ Sírfeletében tanítványa, Celio Calcagnini hatvan évre teszi tanári munkásságát.

Korai fordításai, oktatói tevékenysége, humanista barátai

A ferrarai fejedelmi könyvtár katalógusa szerint 1472-ben Diodóros Siculust, 1479-ben pedig Arrianost fordította, később pedig alexandriai Appianost valamint töredékeket Polybiostól. Nemcsak latinra, hanem a korabeli olaszra is fordított görög-ből, pl. Prokopioszt⁷ és Cassius Dio *Historia Romana*-ját, melyet 1473-ban kezdett el és 1488 előtt fejezett be.⁸ Kétséges az attribúciója Lukianos műve, a *Dialogoi* olasz verziójának, mivel kiadója az *editio princeps*-ben nem tünteti fel a fordítót, a második kiadásban viszont igen, méghozzá Leonicenót.⁹ A legutóbbi kutatások szerint ez inkább Matteo Maria Boiardo munkája.¹⁰ Gualdo szerint Leoniceno fordításai rendkívül precízek, és a görög szintaxisban igen járatos filológusnak mutatják.¹¹

Ritkán hagyta el Ferrarát. 1479-ben tanította a hat hónapig Ferrarában tanuló Giovanni Pico della Mirandolát, a tanár-diák viszony barátsággá mélyült, így Pico 1482. július 20-án írt levelében meghívja Leonicenót Mirandolába, új villájába Aldo Manuzióval és a krétai Manuele Adramittenóval együtt.¹² Ugyanebből a levélből értesülünk arról, hogy ekkor, azaz 1482-ben Leoniceno Firenzében tartózkodott, ahonnan ezután Bolognába utazott. Útja során Lorenzo de' Medici mellett újra látja Polizianót, akivel 1479-ben már találkozhatott annak mantovai és padovai tartózkodása során. 1483-ban Niccolò fivére, Antonio számol be arról, hogy Bolognában tartózkodott, hogy filozófiát adjon elő. Pellegrini téves adatot közöl életrajzában,¹³ amikor 1492-re teszi Leoniceno firenzei látogatását, méghozzá Pico most említett levelét tíz évvel későbbre datálva. Azt is alaptalanul említi, hogy Firenzéből Bolognába ment Pico társaságában utazott volna. Mivel azonban Pico 1492-ben birtokot vásárolt a Ferrara melletti Corbolában, bizonyos, hogy ebben az évben többször is találkoztak.

Bolognába 1508-ban is visszatért, hogy egy évig tanítson ott 400 lírás díjazással. Pierio Valeriano beszámolója szerint az immár kilencvenkét éves professzor utolsó utazását 1522-ben tette Velencébe, melyben Leoniceno és az író bácsikája, Urbano

⁷ Milánó, Biblioteca Ambrosiana, *Ambr.* 272 inf.

⁸ *Editio princeps*: Velence, N. Zoppino, 1533.

⁹ *Editio princeps*: Velence, N. Zoppino, 1525, második kiadás: 1529.

¹⁰ Edoardo FUMAGALLI: „Da Nicolò Leoniceno a Matteo Maria Boiardo: proposta per l'attribuzione del volgarizzamento in prosa del «Timone», *Aevum*, LIX (1985), 163–167; óvatosabb Tina MATARRESE: „Il volgare a Ferrara all'epoca del Boiardo: dall'emiliano «illustre» all'italiano «cortigiano»”, in *Il Boiardo e il mondo estense nel Quattrocento. Atti del Convegno internazionale di studi 13–17 settembre 1994*, II, szerk. Giuseppe ANCeschi – Tina MATARRESE, Padova, Antenore, 1998, 641, n. 60; 643. Vö. még Antonio CORSARO: „Intorno al *Timone*. Aspetti della cultura satirica nella cultura estense”, *ibid.*, 725–728; 726, n. 9.

¹¹ R. GUALDO: „Sul volgarizzamento della Storia Romana di Dione Cassio di N. Leoniceno”, *Studi linguistici italiani*, XVI (1990), 223–246; 246.

¹² Ld. Giovanni DI NAPOLI: *Giovanni Pico della Mirandola*, Róma, Desclée & C., 1965, 33; Martin LowRY: *Il mondo di Aldo Manuzio. Affari e cultura nella Venezia del Rinascimento*, Roma, Il Veltro Editrice, 1984. Giovanni Pico della Mirandola: *Opera omnia*, Basilea, ex officina Henricpetrina, 1573, I, 363–364.

¹³ PELLEGRINI (2013) uo. (vö. I. lj.)

Bolzano, továbbá két másik humanista, Daniele Renier és Leonico Tomeo között zajlott tudós beszélgetést jegyezte fel.¹⁴

A ferrarai *Studió*ban először matematikát adott elő, majd az erkölcsfilozófia és végül az orvostudomány oktatására kapott felkérést.¹⁵ Matematikai érdeklődését tanítványa, Pontico Virunio jegyzetei őrzik, melyeket Leonicensis Eukleidés-kurzusán készített.¹⁶ Ezek Pellegrini szerint ugyanarra az évre mennek vissza, mint Virunio egyéb, dátumozott jegyzetei 1488-ból.¹⁷ 1491 júliusában Niccolò levélben kérte Giorgio Vallát, hogy küldjön egy másolatot Archimédész-kéziratáról Poliziano számára.¹⁸ 1499-ben fejezi be Ptolemaios zeneelméleti művének, a *Harmonikának* átültetését Padova püspöke, Pietro Barozzi kérésére, aki a fordítás alapjául szolgáló kódexeket is szolgáltatja.¹⁹ Ebben egyébként Ptolemaios Aristoxenos követőivel vitázva a pythagorasi hagyomány alapján (s azt továbbfejlesztve) többek között azt fejtegeti, hogyan lehet a zenei hangközöket matematikai arányokban kifejezni.²⁰

Ferrarában barátságot kötött a humanista Battista Guarinóval, az orvos Lodovico Bonacciolival, és a már említett Giorgio Vallával.²¹ Az udvarban a fejedelmek, Borso, I. Alfonso és I. Ercole mellett látogathatta orvosait is: Francesco Castellót, Bonaventura Pistofilót, Alfonso Trottit. Gyakorta értekezett kora legjelentősebb humanistáival: Polizianóval, Ermolao Barbaróval, Aldo Manuzióval és Erasmuszal, aki 1509-ben Ferrarában tartózkodott – barátját s egyben Niccolò egy angol tanítványát, Richard Pace-t látogatta meg.²²

A Plinius-vita

A kilencvenes évektől kezdve ezen kulturális kapcsolatok, főként pedig a Polizianóval való levelezésének gyümölcse az 1492-től Plinius *Naturalis historia*ja körül kibon-

¹⁴ Stephane ROLET: „Genèse et composition des Hieroglyphica de Pierio Valeriano: essai de reconstitution”, in *Umanisti bellunesi fra Quattro e Cinquecento. Atti del Convegno, Belluno, 5 novembre 1999*, szerk. Paolo PELLEGRINI, Firenze, Olschki, 2001, 236–242.

¹⁵ Edward C. STREETER: „Leonicensis and the School of Ferrara”, *Bulletin of the Society of Medical History of Chicago*, I (1916), 18–22.

¹⁶ Bologna, Biblioteca universitaria, Ms., B.3473; B.3474. Ld. Daniela MUGNAI CARRARA: „Nicolò Leonicensis e la fortuna umanistica di Euclide”, in *Renaissance studies in honour of Craig Hugh Smyth*, I, szerk. Eve BORSOOK et alii, Firenze, Giunti Barbera, 1985, 193–201.

¹⁷ Ez a ms. B.3475.

¹⁸ Ez a jelenlegi *Plut.* 28.4 a firenzei Biblioteca Laurenzianában. Ld. Stefano PAGLIAROLI, *Iacopo Cassiano e l'Arenario di Archimede*, Messina, Centro interdepartimentale di studi umanistici, 2012, 59; 63–65.

¹⁹ A ford. kiadatlan, kéziratát itt: ms. *Vat. lat.* 4570 a Vatikáni Apostoli Könyvtárban.

²⁰ Ptolemaios: *Harmonika*, I, 15–16 és 19–30. Ld. Andrew BARKER: *Scientific Method in Ptolemy's 'Harmonics'*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 88–108.

²¹ *I maestri di medicina ed arti dell'Università di Ferrara. 1391–1950*, szerk. Francesco RASPADORI, Firenze, Olschki, Pubblicazioni dell'Università di Ferrara, vol. 2, 1991, 12–14; 238.

²² Richard Pace (1482 k.–1536), Oxfordban és Padovában tanult Tudor-kori angol diplomata.

takozó többszereplős vita.²³ A kettejük közötti nézetkülönbségre a levelek tárgyalásakor térek ki részletesebben.²⁴ A levelezésből kiderül, hogy Niccolònak volt már egy a diákjai számára készített jegyzete ezelőtt, melyben elsősorban Avicennát és Serapiót bírálta, ebben ejtett el érintőlegesen egy kritikai megjegyzést Pliniusról. Erre reagált Poliziano, és innen indult az egész vita. A levélváltáshoz kapcsolódóan adta ki Leoniceno 1492-ben *De Plinii et aliorum in medicina erroribus* (Plinius és mások orvosi tárgyú tévedései) című értekezését,²⁵ melyet Polizianónak ajánlott. A szintén a ferrarai udvarban, Ercole d’Este szolgálatában álló költő és tanácsos, a pesarói Pandolfo Collenuccio erre 1493-ban jelentette meg *Pliniana defensio adversus Nicolai Leoniceni accusationem* (Plinius védelme Niccolò Leoniceno támadásával szemben) című iratát,²⁶ amelyet már úgy fogalmazott, hogy kéziratban láthatta Ermolao Barbaro készülő hatalmas, a modern kiadásban négykötetes munkáját, a *Castigationes Pliniana*-t (Pliniusi feddésék ill. metszegetések).²⁷ Ez nem sokkal később, 1492 novemberére és 1493 februárja között jelent meg.

Niccolò 1493-ban levélben válaszolt meg a *Castigationes*-ban felhozott érvekre, Ermolao azonban ugyanebben az évben pestisben elhunyt, így vitájuknak nem lett folytatása. Leonicenót nyilvánvalóan szóban és kéziratban láthatta Ermolao Barbaro levelekben stb. is támadhatták, mert két további rövidebb bizonyítást fogalmazott: 1504-ben egy *Epistolát* a luccai orvosnak, Girolamo Menochiónak; 1507-ben pedig egy „újabb művet Plinius és sok más orvos tévedéseiről”: a *De Plinii et plurium aliorum medicorum erroribus novum opus*-t, melyet a szintén luccai Francesco Totti nevű orvosnak címzett. A három rövid munkát végül 1509-ben adta ki Ferrarában, hozzátéve első, 1492-ben megjelent vitairatához.²⁸

Az utolsó írásban egyébként Niccolò a saját, 1507-es *Naturalis historia*-szövegkiadását ért kritikákra válaszolt, melyeket főként a veronai orvos, Alessandro Be-

²³ Roger K. FRENCH: „Pliny and Renaissance medicine”, in *Science in the early Roman Empire: Pliny the Elder, his sources and influence*, szerk. Roger K. FRENCH – Frank GREENWAY, London, Croom Helm, 1986, 256–281.

²⁴ A vitáról ld. FRAZER-IMREGH Monika: „Tévedett-e id. Plinius? – Angelo Poliziano és Niccolò Leoniceno vitája a *Naturalis historia* egy helyéről” in *Az antik nevelés és öröksége. Az Ókortudományi Társaság Debreceni és Piliscsabai Tagozatának konferenciája (2020. október 21–22.)*, szerk. TÓTH Orsolya és TAKÁCS László, Debrecen, 2021, kiadás alatt.

²⁵ Ferrarában, L. Rossi és A. Grassi nyomdájában.

²⁶ Ferrara, A. Belfort, 1493. Ld. Marco SANTORO: „La polemica pliniana fra il Leoniceno e il Collenuccio”, *Filologia romana*, III (1956), 162–205. Vö. Lynn THORNDIKE: *A History of Magic and Experimental Science*, vol. IV, New York, Columbia University Press, 1966 (1934), 593–610.

²⁷ Róma, Enchirius Silber, 1492–1493. Modern kiadása: Hermolai Barbari *Castigationes Pliniana et in Pomponium Melam*, szerk. Giovanni POZZI, voll. I–IV, Padova, Antenori, 1973–1979. A *castigatio* briliáns szótárasztás Barbaro részéről, mert a latin kifejezés mindhárom jelentésének értelmére utalhat: 1) feddés, dorgálás, megfegyelmezés; 2) buján sarjadzó növények megnyesése, csonkolás – ez a terjedelmes munka „vadhajtásainak” azaz tévedéseinek kiiktatására és egyben a botanikai témákra vonatkozhat; 3) *c. loquendi*: szigorú figyelem a szóbeli kifejezésre. Mellesleg Poliziano a *Miscellanea*-kötetben *Pliniana emanationes* – azaz „Pliniusi javítások”-ként beszél róla.

²⁸ Giovanni Mazzocchi nyomdájában.

nedetti fogalmazott meg.²⁹ Állítása szerint Leoniceno olyan helyeken is hibákat rótt fel Pliniusnak, ahol elegendő lett volna némi szövegjavítás vagy egy alaposabb olvasat.

Niccolò a filológiai eszközökön és módszereken túl már a Polizianónak írt levelében is (II, 7) az orvosi gyakorlat és a hétköznapi tapasztalat valóságát tekintette elsődleges mércének, az ókori és középkori auktorok tekintélyét ehhez képest másodlagosnak ítélte.³⁰ Benedettiről kimutatja, hogy megbocsáthatatlan hibát vétett az anatómia terén, és az orvosok és filozófusok szemében megbízhatatlan forrásnak bélyegzi. A szerzők közül számára a legnagyobb hitellel a görögök – a botanikus Dioskuridés, a polihisztor Theophrastos és az orvos Galénos – rendelkeztek. Az őket kivonatoló arab és római szerzők véleménye szerint számtalan helyen vétettek értelemzavaró elírásokat és kihagyásokat. 1491-es levelében (II, 7)³¹ Niccolò rámutat, hogy más az orvos szempontja, aki gyógyítani akar, és más a természettudósé, aki „csak” ismereteket kíván terjeszteni, ezért tévedései nem olyan veszélyesek, mint egy orvosi kézikönyvé, pl. Serapióé.

Aldo Manuzióval való együttműködése

Leoniceno Giovanni Pico della Mirandolával 1479–1482-ben kötött barátságának köszönhető valószínűleg az Aldo Manuzióval való szoros munkakapcsolata is, hiszen pályafutása kezdetén Pico igyekezett támogatni a később nagyhírű humanista nyomdászt.³² Pompás könyvtárából ugyanis Niccolò biztosítja Aldo számára szá-

²⁹ Giovanna FERRARI: „Gli errori di Plinio: fonti classiche e medicina nel conflitto tra Alessandro Benedetti e Nicolò Leoniceno”, in *Sapere e/è potere. Discipline, dispute e professioni nell' Università medievale e moderna. Atti del IV Convegno (Bologna, 13–15 aprile 1989)*, vol. II, *Verso un nuovo sistema del sapere*, szerk. Luisa AVELLINI, Bologna, Istituto per la storia di Bologna, 1990, 173–204; Giovanna FERRARI: *L'esperienza del passato: Alessandro Benedetti filologo e medico umanista*, Firenze, Olschki, 1996. Vö. még Charles G. NAUERT: „Caius Plinius Secundus”, in *Catalogus translationum et commentariorum*, IV, szerk. F. Edward CRANZ – P. Oskar KRISTELLER, Washington, The Catholic University of America Press, 1980, 310; 418.

³⁰ Angelo Poliziano: *Letters*, Vol. I, Books I–IV, szerk., ford. Shane BUTLER, The I, Tatti Renaissance Library; 21, Cambridge Massachusetts – London, Harvard University Press, 2006, 100–106.

³¹ Uo.

³² Említettem, hogy Pico 1479-től tanítványa és barátja lett Leonicenónak, majd 1482-ben meghívta mindkettőjüket (Leonicenót és Manuziót) újonnan épült villájába, hogy tudós társalgásokkal és kutatással töltsék együtt az időt. Ld. Pico levelét Leonicenóhoz, *Opera omnia*, Basilea, 1573, I, fol. 363: „*Villam aedificavi suburbanam amoenam satis pro loci et regionis conditione. Carmen longum de ipsa composui, et tibi domus suavis et carmen erit non iniucundum.*” Majd Pico ajánlotta be Manuziót unokaöccsei (nővére, Caterina fiai, Carpi hercegei) nevelőjének. Ld. DI NAPOLI: i. m., 30, 33, 227; LOWRY: i. m. 42. Egyébként Aldo (1449/1452–1515) Ferrarában Battista Guarino (1435–1503) tanítványaként tanult meg görögül, és egészen biztosan megismerte Leonicenót is.

mos kézirat másolatát kiadás céljára, pl. Aristotelés összes műveinek kiadásához is.³³ Ezt maga Manuzio említi a második kötet ajánlásában:³⁴

Aristoteléstől pedig mind azon, amit most az olvasók kezébe adunk, mind amit majd Isten segedelmével adni készülünk, rengeteget dolgoztam: egyrészt a legjobb régi kéziratok felkutatásában, hogy ugyanabból a szövegből több variánsunk is legyen, másrészt a példányok összevetésében és javításában, hogy aztán szétszaggatásra a nyomdászoknak adjuk át őket, hogy úgy pusztuljanak el, mint a vipera levedlett bőre, s az emberek kezébe hibátlanul jussanak el. Hogy ez így van, arra hiteles és biztos tanúim vannak szinte egész Itáliában és különösen Velencében: az angol Thomas [Linacre], aki igen járatos a görög és a latin nyelvben és minden tudományágban kitűnő; [...] Ferrarában pedig Niccolò Leoniceno és a genovai Lorenzo Maioli. Az előbbi korunk első filozófusa és könnyen lehet, hogy minden orvosok legjobbjja, aki a tulajdonában levő Aristotelés-kézirataiból számomra igen előzékenyen másolatokat készíttetett. Az utóbbi kiemelkedő tehetségű és érett ítélőképességű férfiú, ki minden szabad művészethez ért, kéresemre Aristotelés szinte minden művét nagy gonddal és nagy igyekezettel Leoniceno barátunk [saját kezűleg emendált] kézírataival összevetette. Ugyanezt én magam is elvégeztem Velencében a legnagyobb odafigyeléssel, tudós férfiak közreműködésével, akik Velencében és Padovában vannak.³⁵

³³ Vö. Daniela MUGNAI CARRARA: *La biblioteca di Nicolò Leoniceno*, Firenze, Olschki, 1991, 135; Martin SICHERL: *Griechische Erstausgaben des Aldus Manutius*, Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 1997, 65; és Carlo DIONISOTTI: *Aldo Manuzio umanista editore*, Milano, La Feltrinelli, 1995, 46; 55; 109; 116; 130.

³⁴ Az ajánlás címzettje Pico unoköccse, Alberto Pio, Carpi hercege. Ld. *Aldo Manuzio editore. Dediche, prefazioni, note ai testi*, bev.: Carlo DIONISOTTI; latin szöveg és olasz ford., jegyz., szerk.: Giovanni ORLANDI, Milano, Il Polifilo, 1975, (2 v., xlix, 415 pp.), vol. I., 14–17. Az előszót közli: *Praefationes et epistolae principibus auctorum veterum praepositae*, szerk. Beriah B. Botfield, Cantabrigiae, e prelo academico/London, H. G. Bohn, 1861, 197–200. Aldónak a Linacre-rel való együttműködéséről ebben az Aristotelés-kiadásban ld. még Ambroise FIRMIN–DIDOT: *Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise*, Párizs, saját kiad., 1875, 98.

³⁵ Aristotelis vero et quae nunc legenda damus, et quae mox, deo favente, daturi sumus, multum certe elaboravi, ut, tum quaerendis optimis et antiquis libris atque eadem in re multiplicibus, tum conferendis castigandisque exemplaribus, quae dilaceranda impressoribus traderentur perirentque ut paries vipera, in manus hominum venirent emendatissima. Id ita sit necne, sunt mihi gravissimi testes in tota fere Italia, et praecipue Venetiis Thomas Anglicus homo et Graece et Latine peritissimus, praeceles in doctrinarum omnium disciplinis, [...] Ferrariae vero Nicolaus Leonicenus et Laurentius Maiolus Genuensis, quorum alter philosophorum aetatis nostrae medicorumque omnium facile princeps, librorum Aristotelis quos ipse haberet mihi copiam humanissime fecit, alter praestanti vir ingenio et maturo iudicio, ac omnibus bonis artibus praeditus, omnes prope Aristotelis libros summa cura summoque studio contulit cum libris Leoniceni nostri meo rogatu. Idem et ipse Venetiis accuratissime feci, non sine adiumento virorum doctorum, qui et Venetiis sunt et Patavii.

Valószínű, hogy rendelkezésre bocsátotta számára a *De historia animalium*-kötetét, melyet Andronikos Kallistos másolt, s amely mintaként szolgált Aldo betűinek kialakításához.³⁶ Ugyanakkor Aldo viszont 1501-ben Simplikiosnak a *De caelo*-hoz írt kommentárját adta kölcsön Niccolónak.³⁷ További kódexek köthetők az Anonymus Harvardianusnak nevezett másoló tevékenységéhez, aki Aldo műhelyében a nyomdai példányok elkészítésén dolgozott.³⁸ Az ő kezében Niccolónak legalább három kézírata fordult meg: Theophrastosa,³⁹ melyet Ferrarában vagy esetleg Velencében másolt le Aldo számára; Aphrodisiai Alexandros *Problematája*,⁴⁰ és Galénos *De usu partium* című műve.⁴¹ Aldo nyomdájára vezethető vissza Galénos *Ars medicája* is,⁴² Niccolò végjegyzeteivel, az ún. Anonymus 5 kezétől.⁴³

A szifiliszről írt traktátusa

Ezen kölcsönzések hozadéka lehet, hogy 1497 és 1498 között Aldo egy kötetben kiadja Niccolò két rövidebb írását, ezek: a *Libellus de epidemia quam Itali morbum Gallicum, Galli vero Neapolitanum vocant* (Jegyzet a járványról, melyet Itáliában „francia kórnak”, a franciák pedig „nápolyi kórnak” hívnak) és a *De tiro seu vipera* (A vipera).⁴⁴ A járványról írt munka apropója az a tanácskozás volt, amelyet a szifilisz eredetét illetően a ferrarai orvosok tartottak, miután a betegség az egész félszigeten rohamosan elterjedt VIII. Károly francia csapatainak benyomulását követően.⁴⁵

Az az adat, hogy Giovanni Pico della Mirandola kérte volna meg Niccolòt, hogy foglalja össze számára az értekezés tanulságait, nem lehet igaz, hiszen Pico néhány héttel a francia invázió 1494. szeptember 3-ai kezdete után, 1494. november 17-én arzénmérgezésben meghalt. Pellegrini tévesen mondja életrajzi szócikkében azt is,

³⁶ Ma Milánóban a ms. *Ambrosianus* I.56. A kiadásokkal kapcsolatban ld. DIDOT (1875): 517–520, 562.

³⁷ Modenai Egyetemi Könyvtár, (Biblioteca Estense) ms. alpha.M.5.25 (Gr. 161).

³⁸ Philippe HOFFMANN: „Un mystérieux collaborateur d’Alde Manuce: l’Anonymus Harvardianus”, *Mélanges de l’École française de Rome*, XCVII (1985), 133–138; Uő: „Autres données relatives à un mystérieux collaborateur d’Alde Manuce: l’Anonymus Harvardianus”, *ibid.*, XCVIII (1986), 704–708.

³⁹ Párizs, Bibliothèque Nationale, *Par. lat.* 2069.

⁴⁰ Párizs, Bibl. Nat., *Par. graec.* 2048, apográf erről: *Marcianus gr.* IV.58, mely pedig az Anonymus által másolt *Par. gr.* 1893-re megy vissza.

⁴¹ Párizs, Bibl. Nat., *Par. graec.* 2148. Tartalmazza Niccolò kézjegyeit (ff 122–406) és az Anonymus Harvardianus végjegyzeteit, melyeket Aldo műhelye (apósa, Andrea Torresani és fiai) felhasznált 1525-ös Galénos-edíció princepsében.

⁴² Párizs, Bibl. Nat., *Par. graec.* 2273. Ld. Vivian NUTTON, *John Caius and the manuscripts of Galen*, Cambridge, 1987, 100–107.

⁴³ Ez a másoló készítette egyébként azt a Theophrastost is, amely ma a berni, Burgerbibliothekben a *Bern*. 402, és a Manuzio Theophrastos-kiadásának alapul szolgáló kódexek egyike.

⁴⁴ Aldo Manuzio *tipografo 1494–1515 [mostra]*, Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 17 giugno – 30 luglio 1994, szerk. Luciana BIGLIAZZI, Firenze, O. Franco Cantini Editore, 1994, 12. tábla.

⁴⁵ Jon ARRIZABALAGA: „Sebastiano dall’Aquila (1440 k. – 1510 k.), el «mal francés» y la «disputa de Ferrara»” (1497), *Acta Hispanica ad medicinae scientiarumque historiam illustrandam*, XIV (1993), 236–247.

hogy Leoniceno az asztrológiai összefüggések kiiktatásával indítja cáfolatát.⁴⁶ Sőt éppen asztrológiai érveléssel él, miszerint az ugyanazon csillagzat alatt született és nevelkedett emberek hasonló betegségben fognak szenvedni.⁴⁷ Cáfolja, hogy a betegség teljesen új lenne, ám a beazonosításában való próbálkozások kapcsán azt állítja, a jelenkori betegség nem lehet ugyanaz, mint amit az ókori görög és római orvosok, illetve a középkori arab orvosok *elephantiasis*-nak neveztek. A továbbiakban ezt a cáfolatot részletezi az egyes szerzők írásait elemezve, leírván a betegség tüneteit, lefolyását és gyógyítását.

Szemléletében a hippokratési-galénosi négy testnedv elméletét követi,⁴⁸ s közben Avicenna „félrevezető terminológiája” kapcsán Aldo Manuzio dicséretét is elzengi.⁴⁹ Most csak zárójelben tenném hozzá, hogy nyilvánvalóan nem Avicenna a hibás a latin terminológia következetlenségében ill. félrevezető voltában, hanem ez a többszörös fordítások örök velejárója. Ne feledjük, hogy az ókori görög szerzők műveit a 6. századtól fogva perzsa és szír nyelvre ültetik át, majd ezeket és újabb szövegeket későbbi, szintén perzsa és szír anyanyelvű fordítók dolgozzák át ugyanezen módszerrel (tehát görögből előbb szírre majd) arab nyelvre a 8–9. században. A fordítások ráadásul nem a mai, szó szerinti fordítás technikájával készültek, hanem sok esetben inkább átiratoknak tekintendők.⁵⁰ A görög szerzők (főként Arisztotelész és Galénos) arab fordításait és a 8–12. századi virágzó és fantasztikus eredményeket felmutató (perzsa-szír-zsidó-)arab orvostudomány és filozófia munkáit X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai király (1221–1284) támogatásával fordítják latinra polig-

⁴⁶ PELEGRINI (2013) uo. (vö. I. lj.)

⁴⁷ „...ubi considero eadem natura praeditos homines, sub eodem coelo natos, sub eisdem sideribus educatos, eisdem etiam semper fuisse morbis obnoxios cogor existimare”. („úgy vélem, kénytelen vagyok úgy itélni, hogy az azonos alkattal megáldott emberek, kik ugyanazon ég alatt születtek, ugyanazon csillagzat alatt nevelkedtek, mindig ugyanazokban a betegségekben fognak szenvedni”. Nicolai Leoniceni Vicentini philosophi et medici clarissimi *Opuscula*, Basileae, per D. Andream Leenium medicum, 1532, 112A.

⁴⁸ Galénosról, a testnedvekről, a négy temperamentumról és a fekete epéről ld. tanulmányomat és Galénos-fordításaimat: FRAZER-IMREGH Monika: „Galénos, az orvos-filozófus a testnedvekről és a fekete epéről”, *Orpheus Noster* 32, (2018/4), Ókor és középkor, 73–97; Galénos: *A testnedvekről*, ford. FRAZER-IMREGH Monika, Uo., 98–103; Galénos: *A fekete epéről*, ford. FRAZER-IMREGH Monika, uo., 104–118.

⁴⁹ „Quocirca nunquam satis laudari posset Aldus Manutius Romanus, vir non minore ingenio, quam doctrina, qui sua industria atque labore omnem Graecorum sapientiam, grammaticam, poeticam, oratoriam, philosophiam et medicinam etiam innumeris voluminibus curat imprimendam, qui tot doctissimorum hominum lubricationes, quae non multis post annis erant interiturae, ita reficit atque restaurat, ut nulla unquam possint temporum vetustate aboleri: dignus profecto immortalitate, qui tam multis viris praestantibus dat aeternitatem.” („Ezért nem lehet eleget dicsérni a római Aldo Manuziót, kinek tehetsége nem kisebb tudásánál, aki kitartó szorgalommal azon fáradozik, hogy a görögök minden bölcsességét: grammatikát, poétikát, szónoklattan, filozófiát és orvostudományt számtalan kötetben kinyomtatasson, aki oly sok tudós fő virrasztásainak eredményeit, melyek hamarosan az enyészeté lennének, úgy őrzi meg és állítja helyre, hogy az idő régisége soha ne pusztíthassa el. Méltó a halhatatlanságra, aki oly sok kiemelkedő férfinak adja meg az örökkévalóságot.” Leoniceni *Opuscula*, 116C.

⁵⁰ Ld. FRAZER-IMREGH Monika: *Marsilio Ficino: Három könyv az életről*, (monográfia) Budapest, KRE – L’Harmattan Kiadó, kiadás alatt.

lott zsidó tudósai, de megint csak nem közvetlenül arabból, hanem előbb arabból kasztíliaira és abból latinra. Ilyen fordítástörténet után, mely egy szöveg életében esetenként négy verziót (átíratot) is magába foglalhat, kész csoda lenne, ha az eredeti görög művek és pl. az avicennai latin szöveg között tökéletes terminológiai következetesség maradt volna fenn.

Leonicenóhoz visszatérve tehát, ő azt hangsúlyozza, hogy feltétlenül szükséges visszanyúlni az ókori görög forrásokhoz, és közvetlenül tanulmányozni a legjelentősebb szerzők, főként Galénos műveit, megtisztítván azokat az arab és skolasztikus kommentárok tévedéseitől.⁵¹ A szifiliszről írt tanulmány visszhangra talált nemcsak Itáliában, de Németországban is,⁵² majd később a vitát felelevenítették Niccolò tanítványai, Antonio Musa Brasavola és Giovanni Mainardi is.⁵³

Galénos fordításai

Leoniceno csakhamar valóra is váltotta meghirdetett programját, aminek nyomát többek között Poliziano itt közölt leveleiben is megtaláljuk. A II. könyv 4. levelében ugyanis a költő elismeréssel szól Niccolò fordításáról, amelyet Galénos Hippokratés-kommentárjából készített. Sokáig kéziratos formában terjedtek Leoniceno Galénos-átültetései, és csak jóval később, 1509-től kezdenek nyomtatott formában megjelenni. Hogy ezeket nem Aldo Manuzio adta ki, annak az oka többek között a velencei háború, pontosabban Velence 1509-es agnadellói veresége lehetett, melyet a környező államokból összeállt cambrai-i liga mért rá. Aldo ekkor Ferrarába menekült, majd más itáliai városokban tartózkodott a rend helyreállításáig, 1515-ben pedig meghalt. (Másrészről Manuzio 1502-től elsősorban a latin és olasz nyelvű költészet kiadásával volt elfoglalva, 1509-ben a háború előtti hónapokban pedig Musurával együtt Plutarchos *Moraliáját* adta ki.)

Niccolò tehát a következő, könyvnyi terjedelmű Galénos-művek fordítását jelentette meg:

- 1508-ban az *Ars medicinalis*-t, (Velence, Giacomo Pincio betűivel)
- 1509-ben a *Commentarii in Hippocratis Aphorismos*-t együtt az *Ars parva*-val (Ferrara, Giovanni Mazzocchi nyomdájában)
- 1514-ben egy kötetben a *De differentiis morborum*-ot, a *De inaequali intemperatura*-t, a *De arte curativa ad Glauconem*-et, és a *De crisiibus*-t (Párizs, Henri Estienne).

⁵¹ Daniela MUGNAI CARRARA: „Nicolò Leoniceno e Giovanni Mainardi: aspetti epistemologici dell’umanesimo medico”, in *Alla corte degli estensi. Filosofia, arte e cultura a Ferrara nei secoli XV e XVI. Atti del Convegno internazionale di studi, Ferrara, 5–7 marzo 1992*, szerk. Marco BERTOZZI, Ferrara, Università di Ferrara, 1994, 37; 39.

⁵² Antonio Scanarolo: *Disputatio de morbo gallico*, Bologna, B. Ettore, 1498; Simon Pistoris, *Declaratio defensiva cuiusdam positionis de morbo gallico*, Lipsia, C. Chakelofen, 1500.

⁵³ MUGNAI CARRARA (1994): 19–40.

Több kutató neki tulajdonítja a *De differentiis februum*-ot,⁵⁴ de ez az 1508-as kiadásban Lorenzo Laurenziano neve alatt szerepel. Galénos újraértékelését mutatja a *Therapeutika* 1500-as velencei kiadása két görög nyomdász: Nikolaos Blastos és Zacharias Kallergés (olasz nevükön: Niccolò Vlastos és Zaccaria Calliergi) részéről. A szöveget Markos Musuros (Marco Musuro) rendezte sajtó alá, aki a Leonicenótól kifejezetten a nyomdai előkészítésre kölcsönkapott példányokból dolgozott.⁵⁵

További elméleti munkái és tudományos állásfoglalása

A fordítások és szövegkiadások nyomán írta Niccolò azokat a Galénos műveit tárgyaló elméleti munkáit, amelyekben megválaszolta a vitatott kérdésekre, és tisztázta saját módszertani álláspontját. Így keletkezett az 1508-ban az *Ars parva*-val együtt kiadott *De tribus doctrinis ordinatis secundum Galeni sententiam* és a *Praefatio communis in libros Galeni*. Az egyik vitatott pont Aristotelés *Historia animalium* VIII. könyvének egy helyére vonatkozott, amely a veszett kutya harapása által okozott betegséget tárgyalja.⁵⁶ Theodóros Gazés (Teodoro Gaza) fordítása alapján az ilyen harapás csak az állatokat betegítené meg, az embert nem, ami teljes mértékben ellenkezik a mindennapi tapasztalattal. Niccolò több javaslatot tett a szöveg javítására, amelyeket sokan arra hivatkozva utasítottak el, hogy a kézirati hagyományban nem maradt fenn ilyen olvasat. Felvetése tehát újabb filológiai vitát indított el, melyhez többek között az Aldo Manuzio velencei iskolájában tevékenykedő tudósok is csatlakoztak. A felvetést egyébként Leoniceno a *Praefatio*-ban fogalmazta meg először, másodszer a *De Plinii* [...] *novum opus* 1509-es kiadásában tért rá vissza. Majd harmadszor az *In suam ac Theodori Gazae defensionem contra adversarium libellus*-ban adta meg válaszát és vonta le következtetéseit a javításait kritizáló orvos, Niccolò Zocca és a görögtudós Scipione Carteromaco ellenében. Miként már a Plinius-vita kapcsán láttuk, Leoniceno ebben a hosszú vitában is az orvos és természettudós szempontját érvényesítette a kizárólag filológiai eszközökkel élő humanistákkal szemben, fontosabbnak ítélte a valóság egészéről alkotott tudásunkat és a józan ész logikáját a szöveghagyomány fennmaradt változataival szemben. Távolról sem érthetek egyet Pazzini és Piras véleményével, akik szerint Niccolò szigorúan kritikus álláspontja miatt „reakciós” lett volna az antik szerzőkkel szemben.⁵⁷ Épp ellenkezőleg! Amel-

⁵⁴ Richard J. DURLING: „Chronological census of Renaissance editions and translations of Galen”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XXIV (1961), 251; Daniela MUGNAI CARRARA: „Profilo di Nicolò Leoniceno”, *Interpres*, II (1979A), 201; 169–212.

⁵⁵ Ld. Musuros levelét Ioánnés Gregoropuloshoz in FIRMIN DIDOT (1875): 519.

⁵⁶ Daniela MUGNAI CARRARA: „La polemica «de cane rabido» di Nicolò Leoniceno, Nicolò Zocca e Scipione Carteromaco: un episodio di filologia medico-umanistica”, in *Interpres*, IX (1989), 196–236.

⁵⁷ Adalberto PAZZINI: *Storia della Medicina*, Milano, Società editrice libraria, 1947, 36; Laura Antonella PIRAS: „Le dispute filologiche sulla Naturalis Historia di Plinio il Vecchio fra Quattrocento e Cinquecento” in *L'umanesimo scientifico nelle terre degli estensi. Atti del Convegno internazionale XVIII. Settimana di Alti Studi Rinascimentali* (Ferrara, 29–31 ottobre 2015), Pisa–Roma, Fabrizio Serra editore, 2016, 172.

lett, hogy az eredeti görög orvostudományi és botanikai szövegek vizsgálatát és forrásértékét kiemelten fontosnak tartotta, következetesen kiállt a tudományosság mellett, amennyiben a valóságot tekintette végső mércének, s ezzel hozzájárult a modern tudomány megszületéséhez. Új megközelítése nemcsak közvetlen tanítványai körében talált követőkre,⁵⁸ de az orvostudományban nemzetközileg is jelentős visszhangot kapott, és útmutatóul szolgált olyan életművek megalkotásában, mint a német Heinrich Ritze-é (Euricius Cordus), Leonardt Fuchs-é,⁵⁹ a francia Symphorien Champier-é és – akiről itáliai életrajzírói és kutatói olykor megfélekednek, az angol Thomas Linacre-é.⁶⁰

Rezümé

Tanulmányomban Niccolò Leonicensis (1428–1515) ferrarai orvos-tanár, Galénos fordítója, a Plinius-vita kirobbantója pályáját mutatom be. Hosszú életének tudományos és oktatói tevékenységével megalapozta egy új, humanista orvoslás alapjait, mely visszanyúlt a görög orvostudomány gyökereibe. Kritikus szemmel vizsgálta nemcsak a „barbár”, azaz az arab és késő skolasztikus, de a humanisták körében a legnagyobb tekintéllyel rendelkező római és görög szerzők szövegeit is, nem a tekintélyrombolás céljából, hanem az igazság felderítése érdekében. Következetes álláspontja a modern tudomány megszületését segítette elő.

Kulcsszavak

Niccolò Leonicensis, humanista orvoslás, Galénos-fordítások, Plinius-vita

⁵⁸ Mindenekelőtt Giovanni Mainardi (Manardo) és Giovanni Battista Dal Monte személyében, ld. Loris PREMUDA: „Un discepolo di Leonicensis tra filologia ed empirismo: Giovanni Manardo e il «libero esame» dei classici della medicina in funzione di più spregiudicati orientamenti metodologici”, in *Atti del Convegno internazionale per la celebrazione del V Centenario della nascita di Giovanni Manardo, 1462–1536*, Ferrara, Università di Ferrara, 1963, 43–56.

⁵⁹ Luigi SAMOGGIA: „Manardo e la scuola umanistica filologica tedesca con particolare riguardo a Leonard Fuchs”, *ibid.*, 241–251; Uő, *Le ripercussioni in Germania dell’indirizzo filologico medico leonicensiano della scuola ferrarese per opera di Leonardo Fuchs*, Ferrara, Università di Ferrara, 1964.

⁶⁰ Roberto WEISS: „Un allievo inglese del Poliziano: Thomas Linacre”, in *Il Poliziano e il suo tempo: Atti del IV Convegno Internazionale di Studi sul Rinascimento (Firenze, 23–26 settembre, 1954)*, [szerk. n.] Firenze, G. C. Sansoni, 1957, 231–236; Daniela MARRONE: *Thomas Linacre e altri inglesi laureati in Italia in medicina a Padova nei secoli XV e XVI*, tesi di dottorato, Università degli Studi di Padova, Scuola di Dottorato di Ricerca in Scienze Mediche, Cliniche e Sperimentali, 2014, 42–80; Daniela Marrone, Thomas Linacre and the Italian Humanism. Philological and Interpretative Aspects in Linacre’s Translations, in *English Students of Medicine at the University of Padua during the Renaissance*, ed. by D. Marrone, G. Thiene, L. Luxon, Padova, Padua University Press, 2016, pp. 45–76.; FRAZER-IMREGH Monika: „Adalékok Marsilio Ficino *De vita* című művének utóéletéhez – Hogyan került a *De vita* Angliába?” *Antikvitás és reneszánsz* 5 (2020), 107–126; 120.

*Abstract**Niccolò Leoniceno, Physician, Philosopher, Father of Modern Medical Reform*

This study presents the career of Niccolò Leoniceno (1428–1515), a Ferrara medical professor, Galen’s translator, and the trigger of the Pliny debate. Through his long life as a scientist and an educator, he laid the foundations for a new humanistic medicine that went back to the roots of Greek medicine. He critically examined not only the texts of the ‘barbarian,’ i.e., Arab and late scholastic, but also the most authoritative Roman and Greek authors among the humanists, not for the purpose of destroying authority, but for the purpose of discovering the truth. His consistent position contributed to the birth of modern science.

*Keywords**Niccolò Leoniceno, humanistic medicine, Galen translations, Pliny debate*